

el-KEŞŞÂF

çekiştirme vasıtası olarak kullanılır; hat-ta aynı amaçla zayıf hadisler de nakledilir. İrşad bakımından faydalı olacağı düşün-cesiyle asılsız olup olmadığına bakılmak-sızın çeşitli kıssaların yer verildiği eser, ta-savvufî düşüncenin tenkidi açısından da önemli bir kaynak değerli taşımaktadır.

Yazıldığı dönemden başlayarak müfes-sirlerin ilgisini çeken *el-Keşşâf* Kur'an'ı lugat, nahiv ve belâgat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'an-ı Kerim'in i'caz yönlerini, özellikle taşıdığı edebî üs-tünlüğü ve erişilmez nazım güzelliğini or-taya koyması, Kur'an'da mânaların tasvir ve temsil yoluyla anlatılmasının etkili bir metot olduğunu göstermesi gibi özellik-leriyle çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır. Fahreddin er-Râzi'ye göre Zemahşeri'nin sadece, meleklerin Allah'a iman ettiğini bildiren âyetten hareketle Allah'ın arş üzerinde bulunduğu yolundaki teşbihî gö-rüşü çürütmesi bile eserin değerli bir kay-nak kabul edilmesi gerektiğini gösterir (*Mefâtihu'l-ğayb*, IV, 152). Başta Fahred-din er-Râzi olmak üzere Beyzâvî, Nisâbü-rî, Ebû'l-Berekât en-Nesefî, Ebüssüüd Efendi, Elmalılı Muhammed Hamdi gibi Sünnî müfessirler *el-Keşşâf*'tan faydalanmıştır. Hatta bazı müellifler Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'ini *el-Keşşâf*'ın bir özeti kabul etmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1481). Buna karşılık söz konusu Sünnî âlimlerin çoğunluğu, sırf Mu'tezile'nin il-kelerine uygun düşen mânalara ulaşmak amacıyla zâhirî mânaların terkedilip yer-siz te'villere sapıldığı, velîlerin yer yer ağır ifadelerle eleştirildiği ve bu eleştirilerin Kur'an'a dayandırıldığı, ayrıca Ehl-i sün-net'e üstü kapalı ifadelerle ağır isnatlar-da bulunduğu gibi gerekçelerle *el-Keşşâf*'ı eleştirmiştir. İbnü'l-Müneyyir, Kâdî İyâz, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Hüseyin b. Muhammed et-Tîbî gibi müellifler *el-Keşşâf*'taki i'tizâlî fikirleri tenkit edenler arasında yer alır. Takıyyüddin İbn Teymiyye, Zehebî, Tâceddin es-Sübki ve İbn Ha-cer el-Askalanî gibi bazı âlimler ise Mu'tezile'ye ait görüşlerin belâgata dair açıklamalar içinde ve Kur'an'ın gölgesinde sunulması yüzünden *el-Keşşâf*'ın okun-masını dahi câiz görmemişlerdir. İbn Hi-şâm en-Nahvî de eserin nahve ilişkin bazı yanlış tevcihler ve hatalı tahliller ihtiva ettiğini belirterek onu eleştirmiştir. *el-Keşşâf*'ın çeşitli baskıları gerçekleştirilmiştir (Kahire 1925, 1980; Beyrut, ts.).

Şerh, hâşiye ve ta'liklerinin yapılması, i'rab vecihlerinin gösterilmesi, şevâhidini-nin açıklanması, i'tizâlî fikirlerin ayıklanıp

geri kalan bilgilerin özetlenmesi ve hadis-lerinin tahrîc edilmesi gibi hususlarda ol-mak üzere *el-Keşşâf* üzerinde elliye aşkın çalışma yapılmıştır (a.g.e., II, 1476-1482). Muhammed b. Ali el-Ensârî'nin *Muhta-şarü'l-Keşşâf*'ı, Abdullah b. Hâdî ez-Zey-dî'nin aynı adlı eseri, M. Siddîk Hasan Han'ın *Hulâsatü'l-Keşşâf*'ı, Kutbüddin-i Şîrâzî, Ahmed b. Hasan Cârberdî, Cemâ-leddin Aksarâyî, Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürçânî ve Sun'ullah Efendi gibi âlimle-rin *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf* başlığını taşıyan çalışmaları, İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntişâf mine'l-Keşşâf*'ı, Takıyyüddin es-Sübki'nin *Sebebü'l-inkîfâf 'an ikrâ'i'l-Keşşâf*'ı, Sekûnî'nin *el-Mukteḍab mine't-temyiz li-mâ fi'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl fi'l-Kitâ-bi'l-'azîz*'i (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 351), Abdülkerîm b. Ali el-İrâkî'nin *el-Muhâkemât 'ale'l-Keşşâf beyne's-Şey-ḥayn Kutbü'r-Râzi ve'l-Aksarâyî*'si, Cemâleddin Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâi'nin *Tahrîcü'l-eḥâdiş ve'l-âşâr el-vâkı'a fî Tefsîri'l-Keşşâf*'ı (Riyad 1993), bu ese-rin bir muhtasarı olan İbn Hacer el-As-kalanî'nin *el-Kâti's-şâf fî tahrîci eḥâdi-şil-Keşşâf*'ı, Hıdır b. Abdullah el-Mevsilî'nin *el-İs'âf bi-şerḥi eḥâdi'l-Keşşâf*'ı, Muhammed b. Tayyib el-Fâsî, Muhibbüd-din Efendi'nin *Şerḥu şevâhidi'l-Keşşâf* adlı eserleri, Muhammed Mijinyawa'nın *Al-Zamakhshari's of Mu'tazilite Prin-ciples in al-Kashshaf* adlı çalışması (Ka-hire 1970), Fazlurrahman'ın *Zemahşeri ki Tefsîrü'l-Keşşâf ik Tahlîli Câ'ize*'si (Aligarh 1982) ve Abdülmün'im Abdullah Hasan'ın *el-Lehecâtü'l-'Arabîyye fî kı-râ'âti'l-Keşşâf li'z-Zemahşeri*'si (Man-sûra 1991) bu çalışmalardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zemahşeri, *el-Keşşâf* (Kahire), I, 15-22; Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, İstanbul 1307, IV, 152; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 98; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1475-1484; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 507, 509; M. Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kahire 1976, I, 429-482; Kays Âl-i Kays, *el-İrânîyyûn*, I, 308-311, 325; Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşeri fî tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih*, Kahire 1984, tür.yer.; Ali Fevde Nil, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âşâruhu ve mezhebühü'n-nahvî*, Riyad 1406/1985, s. 432; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Ankara 1988, I, 350-386; a.mlf., "Zemahşeri ve Tefsiri", *AÜİFD*, XXVI (1983), s. 68-95; Murtazâ Âyetullahzâde Şîrâzî, "el-İtticâhâtü'l-belâğîyye ve'n-nez'atü'l-i'tizâlîyye fî tefsîri'l-Keşşâf", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, X/4, İslâmâbâd 1975, s. 53; XI/3 (1976), s. 9; M. Abdurrahman el-Kürdî, "Şuver mine'l-belâğa fî tefsîri'l-Keşşâf", *ME*, XLIX/4 (1977), s. 759-770; Şa'bân Salâh Hüseyin, "ez-Zemahşeri ve'l-Kı-râ'ât", *Havliyyâtü Külliyyeti dâri'l-ülûm*, XI, Kahire 1988, s. 2.

ALI ÖZEK

KEŞŞÂFÜ İSTİLÂHÂTİ'L-FÜNÛN ve'l-ULÛM (كشاف اصطلاحات الفنون و العلوم)

Tehânevî'nin
(ö. 1158/1745'ten sonra)
çeşitli ilimlere ait
terimler ansiklopedisi.

Hayatı hakkında eserinin önsözünde yer alan ve kaynaklarda tekrarlanan sı-nırlı mâlûmattan başka bilgi bulunmayan müellifin tam adı Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî'dir. Hindistan'da Delhi şehrinin 170 km. ku-zeybatısındaki Tehâne'de (Tahâne) doğdu. Nisbeleri onun Hz. Ömer'in soyundan geldiğini, mezhep bakımından Ehl-i sün-net'e mensup, amel yönünden ise Hane-fî olduğunu gösterir. Ayrıca babasının "şeyh", dedesinin "kâdî" ve büyük dede-sinin "mevlânâ" ve "etka'l-ulemâ" sıfatla-ryla anılması Hindistan'da tanınmış bir ilim ailesinden geldiğini ifade eder. Tehânevî'nin de Bâbürlü Sultanı Evrengzîb Âlemgîr'in (1658-1707) son zamanlarında Tehâne'de kadılık yaptığı kaydedilir (Ab-dülhay el-Hasenî, VI, 278). Müellif Arapça ve dinî ilimleri babasından tahsil ettikten sonra başka hocalara gitmemiş, mantık, hikmet, felsefe, tıp, hey'et, hesap, hendese gibi ilimlere dair topladığı eserleri okuyarak kendini yetiştirmiştir. Bu ara-da terimlere merak saran Tehânevî her ilmin özel terimleri bilindiği takdirde ilim ve fenlerin tahsilinde hocalara "teberrü-ken" ihtiyaç kalacağını düşünerek bütün ilimleri kapsayan bir terimler ansiklopedisi telif etmeye karar vermiştir. Eserin müsveddesi 1158'de (1745) tamamlanmıştır. XVIII. yüzyılın ortalarında vefat eden müellifin kabri Tehâne'de olup günümüzde de ziyaret edilmektedir; hatta onun yanında kitap okuyanlara ince mânaların keşfolunduğuna dair yaygın bir söylenti de vardır (a.g.e., a.y.).

Keşşâf ilimlere dair uzun bir mukaddime ile başlar. Müellif burada ilim ve âlim-le ilgili kısa tariflerden sonra ilimleri çe-şitli bakımlardan tasnife tâbi tutmuş, haklarında ansiklopedik bilgi vererek bun-ları üç ana başlık altında toplamıştır. 1. Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler (sarf, nahiv, belâgat, beyân, bedî, aruz, kafiye, hat, inşâ, muhâdarât gibi). 2. Şer'î ilimler (kelâm, tefsîr, kıraat, hadis, fıkıh ve ahlâk gibi). 3. Hakiki (akif) ilimler (mantık, hik-met, ilâhiyyât, matematik ve tabii ilimler). Ayrıca fizik, kimya, tıp, veterinerlik, ziraat

ve astronomiyle birlikte rüya tabiri, sihir, tılsım ve simya gibi birçok ilim de bu başlığın altına girmiştir. Elli beş kadar ilim konusu, çeşitli bölümleri, amacı ve faydası, diğer ilimler arasındaki yeri, öğretim notları gibi yönleriyle tanıtılmıştır.

Mukaddimeden sonra bu ilimlerin terimlerinin alfabetik olarak sıralandığı kitabın asıl kısmına geçilmiş, terimler sözlük anlamları ve çeşitli ilimlerdeki özel anlamlarıyla açıklanmıştır. Bu terimler Arapça ve Farsça olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmış, eserin sonunda çok az yer tutan Farsça terimlerin tamamı bu dille açıklanmıştır. Arapça terimlerde alfabetik sistem kelimelerin kök harflerinden ilki bab, sonuncusu fasıl, ortadakiler de kendi sırası içinde olmak üzere kurulmuştur. Farsça terimlerde ise kelimenin ilk harfi bab, ikinci harfi fasıl kabul edilerek alfabetik dizime tâbi tutulmuştur. Eserin tamamında Arapça açıklamalar ağırlıkta olmakla birlikte yer yer Farsça izahlara da yer verilmiştir. Eserde 3045 terim açıklanmıştır.

Tehânevî bu çalışmasında birçok eseri kaynak olarak kullanmıştır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *et-Ta'rifât ve Şerhu'l-Mevâkıf*'i; Teftâzânî'nin *el-Muṭavvel, Muhtaşarü'l-Me'ânî, et-Telvîh, Tehzîbü'l-manṭık ve'l-keḷâm ve Şerhu's-Şemsiyye'si*; Kâdî Beyzâvî'nin *Ṭavâli'ü'l-envâr, Lübbü'l-elbâb ve Minhâcü'l-vüṣûl*'ü; Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ṣulûm*'u; Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîşü'l-Miftâh*'i ile onun bazı şerhleri; Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin *Meṭâli'ü'l-enzâr*'ı; Sirâceddin el-Urmevî'nin *Meṭâli'ü'l-envâr*'ı; Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye'si* ile *Bidâyetü'l-mübtedî'si*; Tâcüş-Şerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye'si*; Kuhistânî'nin *Câmi'ü'r-rumûz*'u; Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Telhîşü'l-Muḥaṣṣal, Şerhu'l-İşârât ve Şerhu'l-İlâhiyyât*'ı; İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ı; İsmâüddin el-İsferâyînî'nin *el-Aṭvel fî şerhi't-Telhîş*'i; İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye fî'n-nahv*'iyle onun bazı şerhleri; Zemahşerî'nin *el-Mufaṣṣal fî'l-ʿArabîyye'si* ile tefsiri; Sâgânî'nin *el-ʿUbâb*'ı; Firûzâbâdî'nin *el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ*'i; Mutarrizî'nin *el-Muğrib*'i. Müellifin, kendisinden bir asır önce yaşamış olan Osmanlı ulemâsından Ebü'l-Bekâ'nın *el-Küllîyyât*'ından nakil yapmamış olması ilgi çekicidir. İlimlerin tanım, takdim ve terminolojisine dair ansiklopedik eserlerin telifi IV. (X.) yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmış, *İḥşâ'ü'l-ṣulûm* (Fârâbî), *er-Resâ'il* (İhvân-ı Safâ), *Mefâ-*

tîhu'l-ṣulûm (Hârizmî) ve *Câmi'ü'l-ṣulûm* (Havrânî) gibi kitaplar kaleme alınmışsa da Tehânevî'nin bu çalışması en kapsamlı olanıdır.

Keşşâf ilk defa, Aloys Sprenger ile William Nassau Lees'in nezâreti altında Mevlî M. Vecîh, Mevlî Abdülhak ve Mevlî Gulâm Kâdir'in tashihleriyle Bengal Asya Cemiyeti tarafından iki cilt olarak Kalküta'da basılmıştır (1278/1862). II. cildin sonunda Necmeddin el-Kâtîbî'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye fî'l-ḳavâ'idü'l-manṭıḳıyye* adlı eserinin metniyle, bunun Sprenger tarafından yapılmış İngilizce tercümesi ve eserde geçen terimlerin indeksi de yer almaktadır. Musahhihlerin aynı yöntemle yeni maddeler ekleyip ilâveler yaptığı bu neşir, eserin en mükemmel baskısı olup bundan birçok ofset baskı gerçekleştirilmiştir. 1967 Tahran ve ayrıca Beyrut (ts., Dârü Sâdır) baskısı ile Ahmed Hasan Besic neşri de (I-IV, Beyrut 1418/1998) bu baskıya dayanır. Son baskının orijinal yanı terimlerin kırmızı renkte yazılması, asıl nüshada metinle karışmış olan âyet, hadis ve şiirlerin ayırt edilip dipnotlarda tahrirlerinin yapılması, imlâ işaretleleriyle gerekli hareketlerin konulması, her cildin sonunda terimlerin indeksinin yer almasıdır. 1317'de (1899) yapılan İstanbul baskısı sâd harfinin sonuna kadar olup tek cilttir. 1382 (1963) Kahire neşri (I-IV), Emîn el-Hûlî nezâretinde Lutfi Abdülbedî ve Abdünnâim M. Haseneyn tarafından gerçekleştirilmiş, Aligarh Üniversitesi Liton Kütüphanesi'nde kayıtlı (nr. 9/1) müellif nüshası esas alınarak Kalküta ve İstanbul baskıları ile karşılaştırılıp farklar dipnotlarda belirtilmiş, Farsça kısımlar Arapça'ya çevrilmiş, Farsça orijinal metinler dipnotlara alınmış, bazı terimler yazarın kaynaklarına dayanılarak dipnotlarda daha ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Ancak bu baskı da sâd harfinin sonuna kadar gelebilmiştir. *Keşşâf*'in son zamanlarda yapılan mükemmel neşirlerinden biri Refik el-Acem nezâretinde Ali Duhrûc'ün tahkiki, Abdullah el-Hâlidî'nin Farsça metinleri Arapça'ya nakli ve Curc Zinâti'nin terimlerin İngilizce, Fransızca ve kısmen Latince karşılıklarını bulmasıyla gerçekleştirilmiştir (Beyrut 1416/1995, I-II). Bu neşrin baş tarafında Refik el-Acem imzasıyla istilâh, mustalah, delâlet, lafiz - mâna kavram ve ilişkilerinin açıklandığı, yazarın ve eserin tanıtıldığı, tahkik yönteminin anlatıldığı kırk üç sayfalık bir mukaddime yer aldığı gibi sonunda da çeşitli indeksler bulunmaktadır. Neşrin orijinal yanı, terimlerin

kökleri dikkate alınmadan yazıldıkları şekilde alfabetik olarak dizilmiş olmasıdır. Ayrıca Kalküta baskısı esas alınarak Kahire ve İstanbul baskısıyla karşılaştırılıp farklar gösterilmiş, âyetler belirtilmiş, hadis, şiir ve atasözlerinin tahrirleri yapılmış, fırka, kabile, yer ve şahıs adları açıklanmış, Farsça metinler dipnotlara alınıp yerlerine farklı karakterde Arapça tercümeleri konulmuş, terim başlıkları mavi ile belirginleştirilmiştir.

Tehânevî'nin ayrıca, özellikle Hindistan toprakları dikkate alınarak dinî açıdan arazi mülkiyetiyle vergilendirme sisteminde bahsedilen *Aḥkâmü'l-arâzî* (Levy, *Catalogue*, II/3 [fıkıh], nr. 1730) ve tefsire dair *Sebku'l-gâyât fî neski'l-âyât* adlı iki eseri daha vardır. İkinci eser Serkis'e göre 1316'da (1898) Hindistan'da basılmıştır (*Mu'cem*, I, 645).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (nşr. A. Sprenger v.dğr.), Kalküta 1278/1862, I, 1-6; a.e. (nşr. Lutfi Abdülbedî v.dğr.), Kahire 1382/1963, I, 1-2; a.e. (Dahrûc), I, 1-69; ayrıca bk. Refik el-Acem'in girişi, I, s. I-XLIII; a.e. (nşr. Ahmed Hasan Besic), Beyrut 1418/1998, neşredenin girişi, I, 3-4; Serkis, *Mu'cem*, I, 645; R. Levy, *Catalogue of the Arabic Manuscripts*, London 1937, II/3 (fıkıh), nr. 1730; Brockelmann, *GAL*, II, 555; *Suppl.*, II, 628; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, VI, 278; *Ma'a'l-Mektebe*, s. 69-70; R. Sellheim, "al-Tahânawî", *EP* (İng.), X, 98; C. E. Bosworth, *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. I. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, II, 752.

NASUHI ÜNAL KARAARSLAN

KEŞT

(الكشط)

Kıtapta yanlış yazılan veya metinde bulunmayan bir ilâveyi kazmak suretiyle düzeltme usulü için kullanılan hadis terimi

(bk. DARB).

KETEBE

(bk. KÂTİP).

KETEBE

(كتبه)

Bir hattatın yazdığı yazının altına koyduğu imza

(bk. HATTAT).

KETEBE KAYDI

(bk. FERÂĖ KAYDI).